

Светлана Томин

svetlana.tomin@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Жене у историји Српске православне цркве

Woman – Church – State. Cults of the Female Saints in The Writings of Serbian Orthodox Church / Dominika Gapska – Cracow: Wydawnictwo «scriptum» Tomasz Sekunda, 207 pages. ISBN 978-83-66812-73-4

Доминика Гапска на Одсеку за словенске студије Универзитета Адам Мицкјевич у Познању предаје различите предмете везане за словенску културу на Балкану: Српска књижевност средњег века, Источно православље, Православни светитељи, Књижевност Јужних Словена и култура Балканског полуострва, Жене у традицији Православне цркве.

Као резултат рада на пројекту *Женски култови у Српској православној цркви* (Female Cults in the Serbian Orthodox Church) објавила је књигу *Woman – Church – State. Cults of the female saints in the writings of Serbian Orthodox church*. Ова књига, подељена у две целине, садржи студије о девет светитељки чије је слављење заступљено у Српској Православној цркви. Први део посвећен је светитељкама које имају развијене култове, како званичне, тако и локалне: Света Анастасија – Ана Немањић, Света Јелена Анжујска, Света Јевгенија/Јефросина – кнегиња Милица, Света Ангелина Бранковић – мајка Ангелина, Света Петка – Параскева и Света Злата Мегленска, а други део онима чији су култови мање развијени: Света Јелена Дечанска, Света Јелена/Јелисавета Немањић и Света Јелена Штиљановић. Поменуте светитељке одабране су не по свом пореклу или месту живљења него по критеријуму значаја који су имале за цркву или за државу.

Познато је да су жене заузимале важно место у развоју хришћанске традиције, као и да је њихово светитељство као монахиња, мученица, испосница, али и као владарки и мајки нашло своје место у историографији. Упркос чињеници да у науци постоји изражен интерес

за хагиографске и химнографске текстове посвећене женама у средњем веку, Доминика Гапска истиче да женско светитељство код Источних и Јужних Словена као засебна тема још увек није проучено у довољној мери. Због тога је одлучила да изложи и анализира податке који о светитељкама постоје у култним списима, као и у радовима проучавалаца, све до наших дана. Обухватила је и њихове ликовне представе, као и помене у народним песмама и традицији. Одабрала је компаративни приступ, тако да је разматрала не само српску, него и руску и бугарску литературу о светитељкама, што је нарочито изражено у случају Свете Петке и Свете Злате Мегленске.

У књизи је спроведен уједначен начин презентовања грађе за сваку светитељку – изношење биографских података, како оних историјски потврђених, тако и легендарних, који су најпре сагледани у културноисторијском контексту епохе, да би затим био анализиран начин на који су они приказани у хагиографским и химнографским делима. На основу проучене релевантне литературе ауторка је изнела различита мишљења која о појединим питањима постоје, најчешће је реч о пореклу неке светитељке, или о неком аспекту њене делатности, попут ктиторства или приложништва.

У књизи је, по хронолошком реду, на првом месту студија о мајци Светог Саве, Светој Анастасији (Ани Немањић). Доминика Гапска истиче да се о Светој Анастасији веома мало зна, нарочито када је реч о њеном пореклу – помињу се претпоставке да је била кћи византијског цара, босанског бана или да је француског или угарског порекла. Према сведочењу Светог Саве, замонашила се истог дана када и њен супруг Стефан Немања, добивши име Анастасија. Иницијатор стварања њеног култа био је, без сумње, њен син Сава, који је у *Хиландарском типичу* као дан обележавања њене смрти навео 21. јун. У хришћанској традицији, иначе, неговано је прослављање мајки светитеља, попут Свете Монике, мајке Светог Августина или Свете Јелене, мајке Константина Великог.

И Свети Сава и Стефан Првовенчани у Симеоновом житију говоре о својој мајци, а њена улога у заједничкој родитељској молитви за још једно мушко чедо истакнута је, нешто касније, и код Доментијана и код Теодосија у *Житију Светог Саве*. Када је реч о химнографији, њено име налази се у *Општој стихири Србима светитељима* митрополита Јована Ђорђевића из 1741. Службу у част

светитељке написао је протојереј Мирко Павловић 1972, уврштена је у *Србљак* из 1986. године, док је другу службу написала монахиња Назарија на енглеском језику. Од ликовних представа ауторка је скренула пажњу на фреску у Студеници, где је Анастасија приказана као монахиња, која у молитвеном положају клечи испред Богородице.

Излагање о Светој Јелени Анжујској, образованој владарки и првој жени која је управљала једном облашћу српске државе, започето је питањем њеног порекла, које је у науци више пута разматрано. Помињана је као рођака напуљских Анжујаца, да би, после тезе Гордона Мак Данијела превагнуло њено везивање, са очеве стране, за Јована Анђела, сина византијског цара Исака II Анђела и угарске принцезе Маргарите. Јован Анђео био је ожењен Францускињом Матилдом од Пожеге, преко чијег је сродства са француском краљевском породицом Јелена повезана и с француским и мађарским племством.

Краљица Јелена не само да је била прва владарка, него је и прва жена која је у српској књижевности добила житије, које је 1317. године написао архиепископ Данило II. У *Житију* је изградио њен култ православне светитељке, мада су у науци мишљења о Јелениној конфесионалној припадности подељена. Доказано је да је помагала подизање цркава обе конфесије, као што је и даривала светиње и на истоку и на западу и била поштована и од папе и католичког клера и од православног свештенства.

Посебно је много писано о једном аспекту педагошке активности краљице Јелене, која је, према тексту *Житија краљице Јелене* из *Даниловог зборника*, на свом двору имала школу за сиромашне девојке, где их „обучаваше сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски пол“. Ова њена школа имала је не само образовну него и социјалну димензију, будући да је краљица девојкама обезбеђивала и мираз, тако да су могле да започну породични живот. Приликом различитих разматрања о знањима која су девојке могле да стекну у овој школи (читање, писање, вез, домаћички послови) посебно треба имати у виду запажање Бранислава Тодића, који је довео у питање досадашња мишљења о овој теми. Након што је упоредио познате преписе *Житија краљице Јелене* установио је да податак о окупљању сиромашних девојака и њиховом подучавању постоји једино у најмлађем препису *Даниловог зборника* из 1780. године, дакле да

представља интерполацију из осамнаестог века. Пронашао је и њен изворник, реч је о књизи *Историја Петра Великог* Захарија Орфелина, чије је излагање о руској царици Катарини Великој, у ствари, пренето на српску краљицу Јелену (Б. Тодић, *О школи за девојке на двору српске краљице Јелене*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, LXXXV, Београд 2019, 3).

Према истом моделу излагања као претходне, састављена је и студија о кнегињи Милици, у монаштву Јевгенији, односно Јефросини. Међу многобројним текстовима у којима се помиње, истакнуто је *Слово о Светом кнезу Лазару* патријарха Данила III, из 1392/1393. године, због израженог поштовања према њеним врлинама, способностима и промишљеном вођењу државних послова. У величању делатности кнегиње Милице највише се истакао Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића*, написаном у четвртој деценији петнаестог века. Поводом дипломатске мисије код султана Бајазита, у коју је кнегиња Милица (тада већ монахиња) отишла заједно са монахињом Јефимијом, назвао ју је мудром попут Одисеја, док је за Јефимију рекао да је у многим речима и стварима најмудрија и тиме изрекао највеће похвале женама у српској средњовековној књижевности. Према његовом сведочењу, кнегиња Милица била је не само храбра него је и „знала светске ствари у којима је тешко снаћи се“.

Доминика Гапска разматрала је и новија дела посвећена кнегињи Милици, попут оних из пера Јустина Поповића и Николаја Велимировића, као и начин на који је она приказана у епским песмама. Када је реч о ликовним представама поменула је стојећу фигуру кнегиње Милице у олтару Саборне цркве у Београду, поред које се налазе фигуре њене кћери Оливере и Свете мајке Ангелине. Све три сигниране су као мученице.

Ангелина Бранковић, кћер албанског великаша Аријанита Комнина, постала је припадница треће светородне династије у средњовековној Србији удајом за ослепљеног српског деспота Стефана Бранковића. Била је ктиторка и монахиња, а њено прослављање нарочито је развијено у Срему, где се и налазе задужбине чланова њене породице. Наведени су култни списи написани за њено штовање, *Пролошко житије* и *Служба*, као и *Србљаци*, у које су ова дела уврштена. Ауторка је скренула пажњу на чињеницу да је у издању *Србљака* из 1986. године *Служба Светој Ангелини* једна од четири

службе које су посвећене женама и симболишу преломне моменте у историји народа: Света Анастасија симбол је независности државе и цркве, Света Јевгенија (Милица) симбол је страдања на Косову, Света Ангелина симбол је пада српске средњовековне државе, Света Злата Мегленска симбол је борбе за независност, против Турака.

Најобимнија студија у књизи посвећена је Светој Петки – Параскеви, која је једна од највише прослављаних светитељки међу Словенима, али и код Румуна. Њене мошти пренео је цар Јован Асен II из Грчке у Бугарску после битке код Клокотнице, тако да је светитељка постала веома штована у овој земљи, што је резултирало многобројним хагиографским и химнографским текстовима који су јој посвећени. Опис преноса моштију ове светитељке, до ког је дошло 1398. године, дао је Григорије Цамблак у *Слову о преносу моштију Свете Петке из Трнова у Видин и Србију*. Истакао је велику заслугу кнегиње Милице и монахиње Јефимије, које су од султана Бајазита затражиле њене мошти као највећу драгоценост и наравно, узданицу у небеску заштиту српских земаља. Мада је познато да је култ Свете Петке постојао у Србији и пре овог преноса, присуство њених моштију у Београду знатно га је ојачало. После пада Београда под Турке 1521. године, пренете су, са осталим престоничким драгоценостима, у Румунију, где се и данас налазе.

Ауторка је систематично набројала текстове који су у славу Свете Петке написани, све до данашњих времена, пратећи ширење њеног култа у дијахронијском контексту. Најстарија служба која јој је посвећена датована је тринаестим веком, а из периода од тринаестог до осамнаестог века до сада је идентификовано петнаест рукописа са *Службом Светој Петки*. Верзије њеног житија у двадесетом веку написали су Јустин Поповић и Николај Велимировић, а 1960. године монахиња Евпраксија из манастира Света Петка Параксева – Петка Изворска у Параћину написала јој је акатист.

Доминика Гапска скренула је пажњу да у рукописном (грешком стоји штампаном) *Раковачком србљаку* из 1714. нема њене службе, као ни у штампаном *Римничком србљаку* из 1761. С друге стране, у *Стематграфији* Христофора Жефаровића из 1741. међу двадесет и шест светитеља представљене су две жене: Света Петка и Света мајка Ангелина.

У двадесетом веку женски манастири постали су главни центри неговања култа Свете Петке, а према једном извору из 1924. године, било је 180 цркава и капела које су јој посвећене. Упоредо са њеним званичним култом, развијао се и фолклорни, према којем је Света Петка заштитница жена и деце и исцелитељка очних и разних других болести. Постоје и новија читања култних списа о Светој Петки, са становишта феминистичке и родне перспективе, на која такође упућује Доминика Гапска, заокружујући тиме комплексност свог прегледа.

Култ Злате Мегленске установљен је 1799. на Светој Гори, а будући да биографских података о њој готово и нема, њен лик обликован је према уобичајеним моделима светитељки и мученица. Житије које јој је написано на грчком глорификује њене аскетске врлине, добротољубље и свесно одабрано мучеништво. Са Свете Горе њен култ проширио се у Србију и Бугарску, да би био пренет у Русију.

У *Закључку* Доминика Гапска враћа се на мотив за своје истраживање – чињеницу да су култови светитељки остали недовољно проучени у науци, тако да је овом својом књигом желела да допринесе бољем познавању ове теме. Култове је највише проучавала у светлости култних списа – литургијских текстова, житија, служби и беседа, и то у хронолошком низу, све до нашег времена. Показала је какво је било штовање светих жена у православној цркви и то не само у средњем веку него и у временима кризе у двадесетом веку, када су стари култови оживљени у новом религиозном и политичком контексту.

Ауторка је на основу пажљиве систематизације проучене грађе пружила један од могућих погледа на феномен женске светости у српској средњовековној култури. Поред оваквог прегледа, неопходног и веома корисног за све будуће проучаваоце ове теме, посебну вредност књизи даје анализа цитираних одломака. Њих је ауторка коментарисала како у књижевнотеоријском (библијске паралеле, стилске фигуре, мотиви) тако и у књижевноисторијском контексту.

Књига *Woman – Church – State. Cults of the female saints in the writings of Serbian Orthodox church* показала је да присуство женских култова није маргинална тема, већ важан део српског културног, књижевног и духовног наслеђа. Често стишаних гласова у историји, светитељке су „проговориле“ у православним култовима. Удовице, супруге, мајке, монахиње и владарке учествовале су у државном и

духовном животу, а њихови култови саставни су део тадашњег културног модела и владарске идеологије.

На енглеском језику нема много литературе о овом аспекту српске културе средњег века. Утолико је књига ове пољске слависткиње, посвећена феномену женске светости, драгоценија.

Svetlana Tomin

svetlana.tomin@ff.uns.ac.rs

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Women in the History of the Serbian Orthodox Church